

En nödvändig bok. Om det Religionsvetenskapliga sällskapet i Stockholm

dec052013

Skrivet av Thomas Notini

[Essäer](#)

Med beteckningen "Sällskapet" i ovannämnda boktitel avses en sammanslutning som grundades för 107 år sedan under namnet *Religionsvetenskapliga sällskapet i Stockholm*. Det har aldrig hört till de stora välkända akademiska organisationerna i vårt land, men det har ändå under sin drygt hundraåriga historia varit en källa till inspiration, förnyelse och bildning inom sitt område. Nyckelparagrafen löd vid grundandet så här:

Religionsvetenskapliga sällskapet i Stockholm, hvars hufvudsäte skall vara förlagdt till hufvudstaden, har till ändamål att, på sätt Sällskapet i enlighet med dess stadgar äger att närmare bestämma, främja den religionsvetenskapliga forskningen i Sverige.

Nathan Söderblom

Det är säkert ingen tillfällighet att denna presentation av sällskapets tillkomst och verksamhet under 1900-talets lopp ges ut idag. Mycket i tidsandan som rådde då sällskapet grundades känner vi igen i vår egen tid, om än i annorlunda former och under förändrade förutsättningar: ovissheten om religionens roll i samhället, upplevelsen av en kris för den kristna identiteten, en värld där kyrka och religion inte längre är en självklar referenspunkt och identitetsmarkör, den alltmer utbredda och förfäktade uppfattningen att religiös tro och normativ empirisk vetenskap i grunden utesluter varandra etc. Men mycket är också förändrat intill oigenkännlighet. Mellan då och nu ligger två förödande europeiska världskrig och ett flertal blödande oroshärdar runt om i världen, där människor brutalt förföljs, torteras och dödas, även uttryckligen i religionens namn och ännu medan dessa rader skrivs. Och den kyrko- och religionskritik som förekom då har under decenniernas gång formerat sig till en militant, alltmer polariserande och alltmer inflytelserik ateism, som vägrar gå i dialog med sin potentiella dialogpartner inom teologi, kyrka och religion, eftersom den på förhand dömer ut den som enfaldig, vidskeplig och ohederlig.

Sex medförfattare, av vilka fem är forskare inom olika delar av religionsvetenskapen och en är präst, journalist och debattör, har i var sitt kapitel presenterat fyra av sällskapets grundare samt sällskapets tillkomsthistoria och förhållandena i den tid då det bildades.

Orden "Tro och vetande" i bokens titel leder naturligtvis osökt tankarna till den s.k. Hedeniusdebatten på 1950-talet. Den ursprunglige teologistudenten Ingemar Hedenius, som efter sin omvändelse till ateismen lär ha sålt hela sitt teologiska bokbestånd inklusive bibeln och psalmboken till ett antikvariat i Uppsala, förorsakade med sin bok och sina följande attacker mot kyrka, kristen tro och, inte minst, den teologiska akademiska disciplinen i sig, en jordskredsliknande kris för teologin i Sverige, främst den som bedrevs i Uppsala. (Lund med sin närhet till den europeiska kontinenten drogs inte med på samma sätt.) Litet förenklat kan sägas att Hedenius ansåg (bland annat) att

till toppen

teologin såsom knuten till en religiös konfession överhuvudtaget inte var någon vetenskaplig disciplin och därför inte hade på ett statligt universitet att göra.

I en viss mening slog Hedenius här upp dörrar som sedan länge varit, om inte helt öppna, så åtminstone rejält ställda på glänt. Ty just frågan om teologins vetenskapliga status var bland de ting som Religionsvetenskapliga sällskapet i Stockholm ägnade särskild uppmärksamhet, och detta ledde efter hand till betydande förändringar av den teologiska disciplinens inriktning och arbetsätt.

Kyrkan och universitetens teologiska studium var vid 1900-talets början fortfarande sammangjutna till en fast och till synes ouplöslig enhet. I boken nämns ämnet "teologiska prenotationer", som var föregångaren till det moderna religionshistorieämnet.

Själva beteckningen "prenotationer" är här ganska avslöjande: Ämnet sågs som ett slags förberedande anteckningar i marginalen innan det egentliga teologistudiet tog sin början. De blivande prästerna

och läroverkslärarna i kristendom skulle förse med orienterande kunskaper om filosofi och om de främmande religionerna, för att sedan, efter en grundlig skolning i de klassiska teologiska ämnena, kunna verka som förkämpar för och försvarare av kristendomen i dess evangelisk-lutherska form. Teologin var inomkristen och inomkyrklig och handlade ytterst om att kristen tro, på olika sätt, skulle reflektera över sig själv och helt på basis av de egna traditionerna. Sällskapetets grundare förstod att tiden var mogen för att göra de teologiska disciplinerna mer oberoende av kyrkans särskilda intressen och utforma dem mer i linje med de principer som rådde för de humanvetenskapliga ämnena överlag.

Vid samma tid hade också det gamla agrarsamhället börjat upplösas, med en omfattande flyttningsström från landsbygden in till städerna och deras växande industrier. En social oro följde i omvandlingens spår. De nya industriarbetarna, som snart hade att kämpa mot underbetalning och undermåliga arbets- och boendeförhållanden, började engagera sig fackligt. Att denna process kom att bidra till sekularisering och en gradvis fortskridande upplösning av den kristna enhetskulturen, är ett förhållande som uppmärksammas i många sammanhang. En talande illustration till detta kan vi finna i Allhelgonakyrkan på Söder i Stockholm. Den uppfördes 1917 och utformades in- och utvändigt för att påminna så mycket som möjligt om en lantlig svensk sockenkyrka från 1700-talet – allt för att möta behoven hos de många inflyttade landsortsbor som börjat söka sig till huvudstaden och dess nya utkomstmöjligheter mot slutet av 1800-talet men som kände sig helt främmande i dess pampiga barockkyrkor. Idag, nästan 100 år senare, bedrivs i samma kyrka en verksamhet riktad till dessa människors barnbarns barn: gudstjänster för storstadens andligt hemlösa och sökande.

Året för den första stora Stockholmsutställningen, 1897, samlades en arbetsgrupp för att parallellt med utställningens många konferenser också hålla ett möte om religionsvetenskap. Man hade långtgående visioner om att genom ett förnyat, vetenskapligt studium av olika aspekter av religionen kunna föra representanter för olika trosriktningar och religioner

Samuel Fries. Teckning av Albert Engström.

till toppen

närmare varandra i en öppen och förutsättningslös dialog, utan att dessa skulle behöva uppge något av sin särart. En radikal ekumenisk ambition, som tänktes innebära en fortgående dialog inte bara mellan de olika riktningarna inom kristendomen, utan mellan alla religioner. De som bildade denna arbetsgrupp var i stort sett samma personer som några år senare, 1906, skulle grunda Religionsvetenskapliga sällskapet. Men en av dem som tillfrågades om att medverka 1897, den finländske teologiprofessorn Georg Gustaf Rosenqvist i Helsingfors, svarade avböjande, och onekligen rätt tänkvärt, att *"jag måste tillstå att jag inte är tilltalad av den amerikanska idén att kombinera religionskongresser med utställningar. Enligt min mening är varken religion eller religionsstudier lämpliga föremål för utställningar."* (Sid. 44.)

Lydia Wahlström

Som sig bör är det Nathan Söderblom (1866-1931) som behandlas först av de fyra sällsksgründarna, i en essä av Björn Skogar. I sin samtid var Söderblom helt unik, med sin intellektuella bredd, sin framsynthet och inte minst sin ofattbara arbetsförmåga. Han banade väg för den inomkristna ekumeniken, inte bara inom Sverige utan även internationellt, och mycket till följd av hans inflytande fick de teologiska disciplinerna vid våra universitet efter hand en ny humanvetenskaplig inriktning, som bestått och utvecklats in i vår egen tid. Det stora ekumeniska mötet i Stockholm, tillkommet på Söderbloms initiativ och arrangerat av honom, lade grunden för bildandet av Kyrkornas Världsråd efter andra världskrigets slut.

Och som tidigare antytts, insåg Söderblom tidigt att det akademiska studiet av religionen stod inför ett vägska. Den forskning som har religionen som studieobjekt måste, menade Söderblom och hans meningsfränder, vara underkastad samma vetenskapliga principer som de som gäller för t.ex. historia, litteraturvetenskap o.s.v. Ur det gamla ämnet "teologiska prenotationer", som nämnts här ovan, växte så småningom fram det moderna ämnet religionshistoria, mycket tack vare Nathan Söderbloms insatser.

Men för Söderblom liksom för de övriga av sällskapet grundare måste religiös tro och religionsvetenskaplig forskning inte bara kunna leva som separata enheter, sida vid sida. För den troende människan borde det i nutiden också framstå som helt naturligt, att ett historiskt och humanvetenskapligt perspektiv på religionen inte behövde innebära att grundvalarna för tron raserades utan, tvärtom, kunde ge tron ett fördjupat innehåll och en förnyad kraft. Söderblom kom att ägna mycket av sitt författarskap åt dessa frågor, t.ex. genom sitt 500 sidor omfattande arbete "Religionsproblemet inom katolicism och protestantism" (1910) och boken "Uppenbarelsereligion", som utgavs första gången 1903 och i en ny reviderad upplaga 1930, ett år före hans död .

till toppen

Historia och *evolution* skulle bli nyckelbegrepp inom den nya religionsforskningen. Det sistnämnda kan låta som en genklang av den nya biologiska vetenskap som Charles Darwins evolutionslära medförde, men fullt så enkelt är det inte. Evolution inom religionens, moralens och kulturens värld var underställda andra lagar än de biologiska. Evolutionsbegreppet uttryckte här närmast ett bejakande av historiens inre dynamik, eller om man så vill, med Söderbloms ord, synen på historien som "Guds verkstad".

Flera av Nathan Söderbloms viktigaste inspirationskällor presenteras och omnämns i Björn Skogars essä, däribland Göttingen-professorn *Albrecht Ritschl* (1822-1889), den reformerte teologen i Berlin *Friedrich Schleiermacher* (1768-1834) och *Erik Gustaf Geijer* (1783-1847).

Gottlieb Klein

Albrecht Ritschls teologi utmärktes av att han, med Skogars ord, "tog [-] ner Jesus och religionen på jorden" (sid. 46). Han såg det – redan i sin tid, för över 150 år sedan – som en uppgift för teologin att gentemot de materialistiska tankeströmningarnas angrepp säkerställa en fast vetenskaplig grund för teologin att verka på. Ritschl beskrev kristendomen som en "ellips som behärskas av två brännpunkter": både den enskilda människans frälsning och den kollektiva, gemensamma frälsningen, det gemensamma slutmålet, Guds rike, där fred, rätt och rättfärdighet råder. För Ritschl framstod dock Guds rike som slutpunkten för en gradvis fortskridande och helt inomvärldslig process. Detta synsätt kommer f.ö. till uttryck i en psalm som skrivits av en av Ritschls adepter i Sverige, Natanael Beskow: "*Ack saliga dag, som i hoppet vi bida, då världen är vorden Guds rike till sist*" (Sv.ps. 314:1). Genom syndernas förlåtelse förs den kristne in i ett tillstånd av frihet: friheten att förverkliga sin kallelse till ansvarsfullt etiskt handlande, till tjänst åt sin nästa i samhället och till utövande av rätt och rättfärdighet inom livets olika sfärer – och på så sätt bli ett redskap för Gudsrikets slutliga upprättande, men inte genom tillkomsten av "en ny himmel och en ny jord" (Uppenbarelseboken 21:1 ff), utan här på denna jord.

Det var ifråga om denna sistnämnda "brännpunkt" som Söderbloms och Ritschls tankegångar främst möttes. Söderblom hade redan under sin tid som svensk kyrkoherde i Paris upprörts över de svåra förhållanden som bl.a. sjömän och hamnarbetare levde under. Han förstod att samhället måste förändras och människors levnadsvillkor måste förbättras och talade i sitt tal vid kongressen 1897 om "den materiella önskan hos religionen: en mänsklig tillvaro för alla" (citad sid. 50). Han sympatiserade med de kristet sociala rörelserna i Europa men tog avstånd från den marxistiska, materialistiska socialismen och dess "tendens att förgudliga stat och institutioner och dess övertro på mänsklighetens utvecklingsmöjligheter" (sid. 60-61).

Albrecht Ritschl

[till toppen](#)

Utifrån sin modernare syn på historievetenskapen hade Söderblom dock kritiska synpunkter mot Ritschl. Hos denne fanns en tendens, menade han, att med historiens hjälp söka mejsla fram en Jesusgestalt som mer var en återspeglning av liberala 1800-talsideal (Ritschls egna) än ett resultat av förutsättningslöst historiskt forskningsarbete.

Om Nathan Söderblom företrädde religionshistorien bland sällskapet grundare, så var det prästen och bibelforskaren Samuel A. Fries (1867-1914) som företrädde den exegetiska disciplinen. Göran Agrell påpekar redan i inledningen till sin essä, att den tid då Fries verkade var mycket starkt präglad av en konflikt mellan gammal konservativ tro på Bibelns yttre auktoritet, dess s.k. "ofelbarhet", och den moderna bibelvetenskap som grundade sig på de språk- och texthistoriska principer som var etablerade inom humanvetenskaperna i övrigt. Fries var präst och blev så småningom kyrkoherde i Oscars församling i Stockholm, men hade som skicklig exeget önskat ägna sig helt åt det akademiska värvet. Han var mer än väl meriterad för de lediga professurer i exegetik som han vid flera tillfällen sökte i Uppsala och Lund men aldrig fick, och anledningen var just hans bekännelse till den moderna bibelvetenskapens forskningsprinciper. Vid de teologiska fakulteterna, där man fortfarande ansåg att teologi och konfessionell kristendom bildade en sluten enhet, var man rädd för att släppa fram ett modernt språk- och historievetenskapligt synsätt inom bibelforskningen och avlog Fries ansökningar med konfessionellt bibelkonservativa motiveringar. Fries vänner och likasinnade var bekymrade, och Söderblom skrev från Paris efter det första avslaget (som gällde professuren i Uppsala): *"Väljer man med sakkunnige, upphör de teologiska fakulteterna att existera såsom vetenskapliga institutioner... Vi må nöja oss med seminarier i de romerska och reformerta sektkyrkornas stil. Ljusa utsikter."*

Agrell gör en mycket noggrann genomgång av Fries bibelvetenskapliga arbete, hans teologiska syn och hans livshistoria. Här kan bara ett par punkter lyftas fram, hans bibelsyn och hans omvärdering av Johannesevangeliet.

Allting är relativt, sägs det ju ibland med ett utslitet och tämligen trivialt uttryck. Professorn i bibelforskning i Uppsala *Waldemar Rudin* (1833-1921), som även hörde till Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens (EFS) ledning, utgav 1893 en skrift med titeln "Den gudomliga uppenbarelsens förnedringsgestalt i den Heliga Skrift". Rudin, som hade sin andliga förankring i den rosenianska nyevangeliska väckelsens bibelfromhet och i klassisk kristen mystik, öppnade med sitt arbete dörren till ett modernare, bibelvetenskapligt sätt att närma sig de bibliska texterna. Att Bibeln var gudomlig uppenbarelse motsade inte det faktum, att dess texter hade en mänsklig, litterär tillkomsthistoria, som kunde granskas med gängse humanvetenskapliga metoder, menade han. Rudins bok väckte häftiga reaktioner bland konservativa och bibelfundamentalistiska kretsar inom EFS, vilka i protest bröt sig ur och bildade missionssällskapet *Bibeltrogna Vänner*.

Friedrich Schleiermacher

Fries anslöt sig till Rudins tankar men visade tidigt att han ville gå ett steg längre. Det mystiska och pietistiska draget hos Rudin var helt säkert något som den rationalistiskt lagde Fries stod helt främmande för och uppfattade som bakåtsträvande, och han menade att Rudin varit onödigt försiktig i sina slutsatser. Och när Fries hade gett ut sitt

[till toppen](#)

magnum opus "Israels historia till studerandes tjänst framställd" (1894), mötte detta arbete kritik hos Rudin, som förebrådde Fries att han saknade sinne för det heliga.

I likhet med flera av sina likasinnade kolleger fann Fries de bibliska underberättelserna, i såväl Gamla som Nya Testamentet, problematiska. Han öppnade inte för en allegorisk läsning av dem, så som skett i andra sammanhang i teologihistorien. Han medgav vagt undrens möjlighet men såg underberättelserna som biprodukter av bibeltexternas traderingshistoria och som oväsentliga för deras budskap.

I sin bok om Israels historia presenterade Fries den teori om de gammaltestamentliga texternas inbördes historiska förhållande, som tillämpas inom exegetiken än idag. Det handlar om den fyrkällsteori, som den tyske bibelforskaren *Julius Wellhausen* (1844-1918) framlade och som räknar med fyra olika textskikt i Gamla Testamentet: Jahvisten (som använder gudsnamnet *JHWH*), Elohisten (som använder gudsnamnet *Elohim*), Prästskriften (som domineras av kult- och rituallföreskrifter) och Deuteronomium (som i stort sett är liktydig med Femte Mosebok).

Agrell återger en episod, då Söderblom frågade Fries, vilket av de fyra evangelierna han skulle behålla om han blev tvungen att välja bort tre, och Fries utan ett ögonblicks tvekan svarade: "Johannesevangeliet". Fries upprättelse av det fjärde evangeliet som autentiskt textvittne och förmedlare av Jesu budskap är enligt undertecknads mening bland de främsta bidrag Fries gett åt bibelforskningen. Det var också långt före sin tid, eftersom man i Fries samtid bland åtskilliga tongivande teologer och exegeter ringaktade Johannesevangeliet och såg det som en sen gnostisk produkt som rentav borde rensas ut från Bibeln såsom oäkta. Fries var alltså i detta avseende något av en pionjär och förebådade senare Johannesforskning, bl.a. den som påbörjades av Harald Riesenfeld i Uppsala på hans ålders höst men som han dessvärre aldrig hann fullfölja. Fries tog bl.a. fasta på de livfulla skildringarna av både händelser och historiska platser och såg även i Johannesevangeliet ett vittne som tolkar de djupare skikten i Jesu förkunnelse: *"Vi hafva alltså i Johannes-evangeliet en källa af yppersta värde, presten Johannes evangelium, hvilken just som en lärd man var istånd att lemna en skildring från en högre ståndpunkt af Jesu lif och lära."* (Cit. sid 98.)

I Religionsvetenskapliga sällskapet skattade man sig säkert lycklig över att bland sina grundare även ha en företrädare för gedigen judisk teologi och lärdom. Rabbinen *Gottlieb Klein* (1852-1914), född i Ungern och utbildad i bl.a. Berlin, presenteras i den tredje biografiska essän i boken av sitt barnbarns barn, journalisten och prästen i Svenska kyrkan Helle Klein. Med en bakgrund i den strängt ortodoxa judendomen kom Gottlieb Klein efter hand att bli en företrädare för den liberala reformjudendom som strävade efter fullständig kulturell och social integrering i det europeiska samhället och det europeiska kulturlivet. Liksom sin samtida själsfrände filosofen Hermann Cohen såg han i judendomen främst en profetisk, andlig kraft med ett universellt budskap, utan någon som helst nationell agenda och i grunden förmedlare av samma tankar och ärende som den samtida liberalt orienterade protestantismen.

Sedan Klein fått tjänsten som rabbin i Stockholms synagoga, rotade han sig här med sin familj helt och fullt

Ellen Key. Skulptur i Ellen Keys park, Stockholm

till toppen

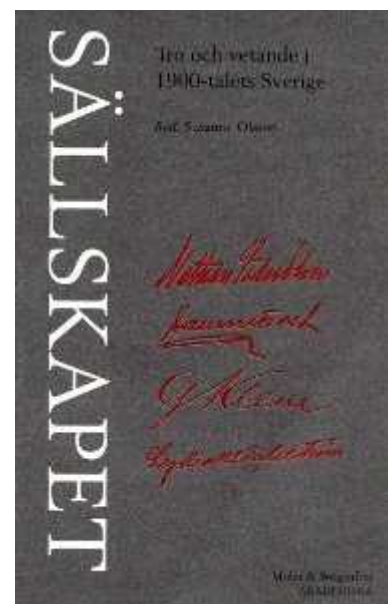
och behärskade snart, liksom sin efterträdare Marcus Ehrenpreis, svenska språket fullständigt och på litterär nivå. Han anlätades som föreläsare vid Uppsala Universitet och fick så småningom professors namn. Liksom sin lärare i Berlin Abraham Geiger intresserade sig Gottlieb Klein mycket för studiet av Jesus och den tidiga kristendomen ur judiskt perspektiv. Detta kom till uttryck i framförallt två skrifter, dels "Den första kristna katekesen" (1908), där Klein läser Didachè, "De tolv apostlarnas lära", den tidigaste kristna läroskriften efter de nytestamentliga skrifterna (tillkommen senast år 100), mot dess judiska bakgrund ("...ty urkristendomen är en palestinsisk produkt", sid X förordet); och dels den lilla skriften "Fader Vår" (1905), där Klein uppmärksammar sambandet mellan den kristna Herrens Bön och den judiska s.k. Tolvbönen.

Gottlieb Klein engagerade sig också i debatten med den samtida kulturradikalismen. Särskilt upprördes han över Ellen Key, som i Verdandis skriftserie översatt och bearbetat en vulgärevolutionistisk skrift av en fransk skriftställare vid namn Ch. Letourneau, "Moralens utveckling", där Gamla Testamentets religion framställs som ett barbariskt skede i religionernas utvecklingsprocess. Ett lömskt tankegod som snart skulle få förödande följder, vilka Gottlieb Klein dock slapp uppleva.

Den fjärde och sista biografiska essän, skriven av Maria Södling, handlar om *Lydia Wahlström* (1869-1954). Last but not least, borde man kanske tillägga. Lydia Wahlström är i sin mångsidighet och sammansatthet en av sin samtids onekligen intressantaste kulturpersonligheter. Hon var inte teolog av facket utan hennes akademiska grundskolning innefattade ämnena nordiska språk, historia och statskunskap. 1898 disputerade hon som andra svenska kvinna. Men hennes breda intressen kom i hög grad att omfatta även teologi och så småningom även psykologi och psykoanalys; hon var bl.a. på 30- och 40 talet aktiv i kretsen runt psykoanalytikern Poul Bjerre. Hon engagerade sig tidigt för kvinnlig rösträtt och tillhörde politiskt dåvarande högerpartiet.

Teologiskt räknade hon den tidigare nämnde Albrecht Ritschl som en av sina viktigaste inspirationskällor. Det var främst Ritschls kantianska skepsis mot rationalismen som hon ställde sig bakom. Hennes raljerande över upplysningstidens predikningar, där det på juldagen kunde predikas över bästa sättet att utfordra djur, på palmsöndagen över skadan av att förstöra unga träd, på annandag påsk (Emmaus-vandringen) om nyttan av morgonpromenader etc., har blivit något av en "minor classic". Istället för att basera kristen tro på rationalistiska kriterier "lägger ritschlianismen i stället Kants kunskapslära till grund för den teologiska forskningens metod, d.v.s. förnekar möjligheten att på spekulativ väg åstadkomma några säkra bevis för religiös sanning" (citat sid. 175). I full samstämmighet med både Söderblom och Ritschl menar Wahlström att religion alltid är uppenbarad, det vill säga historisk.

I ett avslutande kapitel, "Religionsvetenskap under hundra år", ger Björn Skogar en översiktlig sammanfattning av vad som hänt inom religionsforskningens olika discipliner under ett sekel. Det positiva omnämmandet av *Karl Barth* (1886-1968), sid. 221, är särskilt glädjande, eftersom Barth under stora delar av efterkrigstiden varit i det närmaste tabubelagd inom svensk teologi, åtminstone från Uppsalas horisont. Bibelkritik, lutherrenässans och kyrkorenässans är nyckelbegrepp. Vad som menas med "kyrkorenässans" förblir dock en smula oklart, och

Sällskapet. Tro och vetande i 1900-talets Sverige

ill toppen

beskrivningen är här ganska svepande. Det förefaller dock vara ett slags samlingsbenämning för den vitalisering av det kyrkliga livet, som ansetts ha initierats av bl.a. den grundtvigianskt inspirerade exegetikprofessorn Anton Fridrichsen i Uppsala. Såvitt jag kan se, handlar det om en förnyelserörelse som slentrianmässigt brukar kallas "högkyrklighet" men som har nått långt utöver den egentliga teologiskt högkyrkliga riktningen. Hur som helst: Om detta tycks Björn Skogar och Religionsvetenskapliga sällskapet inte tycka alls. Med en illa dold spark riktad mot denna rörelses liturgiska förnyelse skriver Skogar spydigt, närapå som slutkläm, att *"man idag i Svenska kyrkan ofta kan få se hur bibelboken bärs omkring som ett kultföremål"*. En passus som röjer en ovilja att förstå vad efterkrigstidens liturgiska förnyelse har handlat om – och som skämmer en i övrigt utmärkt framställning.

Thomas Notini

Källa

Sällskapet. Tro och vetande i 1900-talets Sverige. (Nr. 58 i serien Studier av inter-religiösa relationer.) Red. Susanne Olsson. Molin & Sorgenfrei/Akademiska, Stockholm 2013.

Inline [article](#) positioning by [Inline Module](#).

[< Föregående](#)

[Nästa >](#)

till toppen